

Владимир ТАНЕВСКИ
магистер по археологија
vladimirt.1997@gmail.com

ПРЕТСТАВИТЕ НА СВ. КЛИМЕНТ ВО ПЕШТЕРСКИТЕ ЦРКВИ НА КРАЈБРЕЖЈЕТО НА ОХРИДСКОТО ЕЗЕРО

Апстракт. – Трудот претставува анализа на претставите на заштитникот на градот Охрид, Македонија и Македонската Православна Црква – св. Климент во пештерските цркви на крајбрежјето на Охридското езеро. Претставите се наоѓаат во црквите Св. Архангел Михаил над селото Радожда, Св. Атанасиј во непосредна близина на манастирот Калишта, Св. Богородица кај селото Пештани и Рождество на Богородица во манастирот Калишта. Пештерските цркви се едни од најмалите и според нас најмистичните светилишта во Македонија, на крајбрежјето на Охридското езеро постојат вкупно 10 пештерски цркви, но само во 4 има претстави на св. Климент. Црквите во кои се пронајдени претставите на св. Климент, обработени во овој труд, потекнуваат од XIII па сè до XVI век, а некои од нив се географски блиски. Во Македонија, освен на крајбрежјето на Охридското езеро, пештерски цркви или остатоци постојат и во карпите кај манастирот Зрзе, на течението на реката Бабуна (клисуре Пешти) и крајбрежјето на Тиквешкото езеро. Преку трудот се надеваме да придонесеме кон научната дискусија за претставите и важноста на св. Климент.

Клучни зборови. – св. Климент, Охрид, пештери, цркви.

Заштитникот на градот Охрид, Македонија и Македонската Православна Црква – св. Климент, бил еден од најистакнатите ученици на светите Кирил и Методиј. Градот Охрид бил еден од пунктовите на неговата многукратна дејност, а од таму потекнуваат и најголемиот број на извори за светителот кои ја истакнуваат неговата љубов, приврзаност и

носталгија кон Охрид. Св. Климент седум години учителствувал во Кутмичевица (886–893) сè додека не бил назначен за епископ велички, на која што позиција ќе биде сè до неговата смрт.¹ Неговата дејност во Кутмичевица била ширење на словенската писменост и школување на свештеничкиот кадар за богослужба на словенски јазик.² Починал во Охрид во 916 година и бил погребан во гробот кој сам си го подготвил во својата заветнина, црквата Св. Пантелејмон на Плаошник.³ Постои и мислење дека Климент го привлекувало во Кутмичевица и во Охрид носталгично чувство, да се врати во родниот крај од кадешто тргнал во мисија кај Хазарите, а подоцна и во Моравија.⁴ Охридскиот архиепископ Теофилакт раскажува дека Климент во школата која ја водел имал 3.500 ученици.⁵ За важноста и поврзаноста на Климент со Охрид говори и фактот дека најстариот портрет на светителот се наоѓа во црквата Св. Софија, катедралната црква на Охридската архиепископија. Најстариот сочуван Климентов портрет е насликан на јужниот ѕид на ѓакониконот на црквата Св. Софија и потекнува од периодот на реконструкцијата на архиепископот Леон (1037–1056), источно од него е насликан неговиот учител Кирил.⁶ Климент е насликан како архиереј, облечен во долг хитон над кој има фелон, надбедреник и омофор, во левата рака држи книга што ја допира со десната рака, дополнително крај главата се чита натпис: ΚΛΗΜΝΣ.⁷ По оваа претстава секоја црква во Охридското градско подрачје има портрети на овој светител.

Ова истражување произлегува од податоци собрани и анализирани при изготвувањето на проектот: регистар на средновековни цркви во Охридскиот крај заедно со д-р Панче Велков – претседател на здружението за педагогија, промоција и заштита на културното наследство – Македонида,⁸ Притоа евидентиравме 28 средновековни цркви. Од 28-те евидентирани цркви, во 21 евидентиравме портрети на овој светител. Нас најмногу не заинтересираа портретите во најмалите светилишта на охридската архиепископија – пештерските цркви, кои ги има неколку на охридското крајбрежје, но ние ќе се задржиме на: Св. Архангел Миха-

¹ Зајковски 2017, 127–128.

² Ibidem, 127.

³ Грозданов 1983, 40; Поленаковиќ 1985, 151; Зајковски 2017, 182.

⁴ Поленаковиќ 1985, 166.

⁵ Ibidem, 166; Зајковски 2017, 128.

⁶ Грозданов 1983, 43.

⁷ Ibidem, 44.

⁸ <https://makedonida.org/>

ил во село Радожда, Св. Атанасиј кај манастирот Калишта, Св. Богородица кај селото Пештани и Рождество на Богородица во манастирот Калишта. Средновековните пештерни цркви сведочат за творечките потенцијали на зографите и градителите, но и за монашкиот живот. Во Македонија се евидентирани одреден број на вакви цркви, посебно на крајбрежјето на Охридското Езеро, но и во клисурата Пешти на реката Бабуна во близина на Велес, на крајбрежјето на Тиквешкото езеро и т.н.⁹

Св. Архангел Михаил, село Радожда – црквата се наоѓа високо во карпите над струшкото село Радожда, на западниот брег на Охридското езеро. Црквата се состои од два дела, од кои вториот служи како нартекс, двата дела се ориентирани во правец север-југ, со апсида поставена на североисточниот дел, градбата е поставена на дрвена носечка конструкција, која е видлива под апсидата.¹⁰ Во оваа црква постојат две претстави на св. Климент, т.е. се работи за преслика. Фреските од најстариот слој (XIII век) се откриени при конзерваторско – реставраторски зафати во 2003 година, кога било извршено раслојување на фрескоживописот. Претставата на Св. Климент од XIV век, е многу оштетена, но може да се забележи дека светителот најверојатно бил облечен во хитон врз кој има фелон, а под фелонот можеби има епитрахил. Со раслојувањето на фрескоживописот, откриен е само горниот дел (главата и рамената) кои потекнуваат од крајот на XIII век.¹¹ Ликот е уништен, зачувана е само брадата, насликана со окерасто – кафеавкаста боја. На ремената се гледа дел и од омофорот декориран со големи крстови. Десно од главата се зачувани две букви од сигнатурата – МН. Поради оштетеноста на претставата ние не можеме да направиме никакви споредби. Од овој век до сега се пронајдени три претстави на овој светител во следните цркви: Св. Никола – село Манастир (1271),¹² Св. Јован Богослов – Канео (70-ти – 80-ти години на XIII век)¹³ и Св. Богородица Перивлепта (1295).¹⁴ Со тоа претставата во Радожда е четвртта на нашата територија. Покрај трите погоре наведени цркви, од XIII век датираат и: Св. Архангел Михаил во Варош, Прилеп – 1270 – 1280,¹⁵ Св. Димитрија во Варош (Прилеп) – околу

⁹ Жура 2013, 16.

¹⁰ Ристов 2004, 11.

¹¹ Ibidem, 24.

¹² Грозданов 1983, 39.

¹³ Датација: Коруновски, Димитрова 2006, 142; за претставата: Грозданов 1983, 50–51.

¹⁴ Ibidem, 52–55; Коруновски, Димитрова 2006, 142, 152–154.

¹⁵ Ibidem, 144.

1290 година,¹⁶ Св. Никола во Варош (Прилеп)– 1298¹⁷ и делови од фрескоживописот во пештерската црква Св. Еразмо (последни децении на XIII век).¹⁸ Со тоа фресконсамблот од XIII век во Радожда е осми на територијата на Македонија. Покрај св. Климент од XIII век во Радожда потекнуваат и следните претстави: Чудото во Хона, св. Архангел Михаил, св. Јован Каливит и св. Параскева.¹⁹

Св. Атанасиј кај манастирот Калишта - црквата посветена на александрискиот архиепископ Атанасиј се наоѓа во една природна пештера на карпа одалечена околу 300 метри јужно од манастирот Калишта. Искористена е плитка пештера, на чија источна страна бил изграден ѕид со тристрана апсида. Фрескоживописот кој потекнува од XIV век, во XIX век во поголем дел бил ретуширан, а во 1964 година ретушот бил делумно отстранет.²⁰ Како што забележал Ц. Грозданов, фрескоживописот на оваа црква хронолошки претходи на фрескоансамблите од Струшкиот крај т.е. вториот слој на сликарството во црквата Св. Архангел Михаил во селото Радожда и скромно зачуваниот фрескоживопис во црквата Св. Спас во селото Вишни.²¹ Веќе е познато дека во средината на XIV век регионот од селото Радожда по должината на езерото па сè до реката Црн Дрим, во кој се наоѓа и црквата Св. Архангел Михаил биле поседи на црквата Св. Богородица Перивлепта.²² Во горните делови на скромниот храм ентериер се насликани сцени од Големите Празници, дел од првобитниот живопис, но и од ретушот од XIX век, при тоа јасно се прави разлика помеѓу првобитниот и новиот слој на живопис. Портретот на Св. Климент се наоѓа на јужната страна, помеѓу иконостасот и влезната врата. Претставен е како архиепископ, облечен во зеленикаво – син долг хитон, кафеавкаст (umber – земјен пигмент) фелон. Под фелонот се гледа епитрахилот, декориран со имитација на бисери и скапоцени камења, над фелонот има омофор декориран со крстови. На десната рака со која

¹⁶ Ibidem, 146.

¹⁷ Ibidem, 147.

¹⁸ Кузман, Димитрова 2010, 228; При посетата на црквата во октомври 2021 година, увидовме дека фрескоживописот речиси не се препознава поради дебелиот слој на саѓи, напластен од долги години горење/палење на свеќи внатре во црквата. Потребно е чистење на саѓите со цел да се истакне ликовниот квалитет на фреските од XIII век.

¹⁹ Ристов 2004, 23–24, 23.

²⁰ Балабанов, Николовски, Корнаков 2010, 244.

²¹ Грозданов 2016, 261.

²² Ibidem, 261.

благословува има епиманика, во другата рака (која е покриена со фелонот) држи богато декорирана книга – евангелие. Ликот е поприлично оштетен, како некој „намерно“ да го осквернавел/оштетил. Од левата страна на главата се гледа делумно зачувана сигнатура: КЛНМЕ. Сликарскиот ракопис на сликарот на оваа претстава се одликува со: графицистички пристап во сликањето на драпериите т.е. облеката, слика со земјени пигменти и нанесува светли бои една до друга. За вакви особености говори и Г. Жура.²³ Ликовите се цврсто моделирани со живи и сугестивни изрази. Нас особено ни привлече внимание книгата која со внатрешниот дел е свртена нанадвор, а не навнатре како на поголемиот број на претстави. Научниците наведуваат сличности со фрескосликаството во манастирот Зрзе и Св. Богородица Заумска (1361).²⁴ Но тука треба да се напомене дека во Св. Богородица – Заум, св. Климент е облечен во полиставрион.²⁵ Од XIV век од кој веруваме дека потекнува и оваа претстава, при нашите истражувања во охридско евидентиравме дека св. Климент облечен во фелон е претставен и во: Св. Никола – Болнички (1330 – 1340),²⁶ Мал Свети Климент (1378),²⁷ Св. Димитрија (крај на XIV век)²⁸ и тука би ја додале и претстава во црквата Св. Константин и Елена (околу 1400 година).²⁹ Г. Жура наведува дека живописот во црквата настанал во седумдесеттите години на XIV век.³⁰ Ц. Грозданов наведува неколку датации. Во книгата „Портрети на светителите од Македонија од IX до XVIII век“, сосема накратко под цртежот на овој светител напишал „околу 1400 година“, ³¹ а од тој период потекнува и претставата во Св. Константин и Елена. Во други негови книги и трудови го датира фрескосликаството во крајот на XIV век,³² понатаму шеесеттите или седумдесеттите години на XIV век.³³ Физиономијата на ликот не може да се спореди бидејќи на претставата во Св. Атанасиј, ликот е уништен. При нашите истражувања во охридско–струшкиот крај, не пронајдовме претстава на овој светител со книгата/евангелието свртено нанадвор. Овој мал детал ја прави оваа

²³ Жура 2013, 20.

²⁴ Ibidem, 20; Грозданов 2016, 262.

²⁵ Кузман, Димитрова 2010, 231; Грозданов 1983, 66, цртеж. 10.

²⁶ Кузман, Димитрова 2010, 193–196.

²⁷ Ibidem, 202–205.

²⁸ Ibidem, 221–223.

²⁹ Ibidem, 211–217.

³⁰ Жура 2013, 9.

³¹ Грозданов 1983, 75, цртеж 14.

³² Грозданов 2016, 261.

³³ Грозданов 1970, 335–347. 337.

претстава единствена, можеби се работи едноставно за зографската замисла, но на овој сликарски терк не можеме да најдеме никакви аналогии. Околу датацијата веќе наведовме неколку претпоставки, но авторите на книгата „Спомениците на културата на Македонија“ наведуваат дека живописот потекнувал од втората половина на XIV век или по првата половина на XV век.³⁴ Целта на нашиот труд не е прецизна датација, бидејќи за датацијата треба да се анализира и остатокот од фрескоживописот, и секако да се дочисти ретушот од XIX век. Нашето размислување околу датацијата на фрескоживописот делумно се поклопува со размислувањето на Г. Жура и Ц. Грозданов (70-ти години на XIV век). Според нас, фрескоживописот потекнува од втората половина/последната четвртина на XIV век, аналогии на фрескоживописот треба да се барат во ансамблите во помалите сакрални објекти во Охридско и пошироко од тој период. Веќе истражувачите наведуваат дека сликарството има сличности со: сликарството во католиконот на Зрзевскиот манастир од 1369,³⁵ Св. Богородица – Заум³⁶ и Св. Богородица на островот Мал Град на Преспанското езеро (Р. Албанија) датирана во 1369 година.³⁷ Можеме да резимираме дека авторот кој го насликал овој фрескоживопис бил несомнено искусен, судејќи по изборот на светителите кои ги насликал во овој мал простор. Во храмовиот ентериер, освен св. Климент се насликани и: св. Ефимиј, св. Антониј, св. Кузман и Дамјан, св. Димитрија, св. Ѓорѓи, св. Теодор Тирон, архангел Михаил и св. Никола. Познато е дека св. Климент се сликал во близина/комбинација со: светите лекари Пантелејмон, Кузман и Дамјан, Наум Охридски и св. Никола.³⁸ Во оваа црква од четирите наведени светители нема претстави на св. Наум Охридски и св. Пантелејмон.

Св. Богородица, село Пештани – пештерната црква се наоѓа на источното крајбрежје на Охридското езеро во близина на селото Пештани. Веќе е познато дека црквата го содржи најголемиот сликан ансамбл во една пештерска црква на охридското крајбрежје.³⁹ Според Ц. Грозданов оваа црква содржи најцелосна сликана декорација од првата група на зографи кои сликале во црквата Св. Димитрија во Марковиот мана-

³⁴ Балабанов, Николовски, Корнаков 2010, 244.

³⁵ Жура 2013, 20.

³⁶ Ibidem, 20.

³⁷ Грозданов 1970, 338.

³⁸ Грозданов 1968, 101–119, 104.

³⁹ Грозданов 2016, 242.

тир што е зачувана во Охридскиот крај⁴⁰. Портретот на св. Климент се наоѓа во зоната со претстави на допојасни светители на јужната страна на црквата заедно со св. Кузман и Дамјан, св. Пантелејмон, св. Наум, св. Антониј и св. Ефтимиј. Портретот на Св. Наум е единствена претстава во ваква градба т.е. пештерна црква. Првите Наумови портрети се појавуваат во средината на XIV век и ги има во: внатрешната припрата на Св. Софија, Св. Богородица – Заум и Мал Св. Климент.⁴¹ Допојасната претстава на св. Климент е облечена во архијерејска облека: епископски фелон врз кој има омофор декориран со крстови. Во левата рака држи затворена книга/евангелие, додека со десната благословува, има сличен гест како претставата во црквата Св. Атанасиј. Ликот ја има стандардната типологија, но нема или е оштетена сигнатурата. Општо во храмовиот ентериер се насликани/претставени: стоечки светители (св. Димитрија, св. Мина, св. Прокопиј, св. Артемиј, св. Нестор итн), ја има композицијата Дејзис, допојасни светители и претстави на Големите Празници (Вознесение, Преображение, Христово раѓање, Сретение, Крштевање и Успение на Богородица). Со претставите на светите лекари и св. Наум, оваа претстава на св. Климент е најдоследна до претставите во поголемите храмови, како што погоре напоменаваме, заштитникот на Охрид – св. Климент најчесто се сликал во близина на светите лекари (Кузман, Дамјан и Пантелејмон), св. Наум и св. Никола.⁴² Единствено во Пештани недостасува ликот на св. Никола. Веќе во науката е етаблирано мислењето дека стилот на зографите потсетува на првата група која сликала во црквата Св. Димитрија во Марковиот манастир.⁴³ Научниците наведуваат дека композицијата на зографите наликува на познатиот зограф Јован Теоријан.⁴⁴ Датацијата која се наведува во науката е шеесеттите години/крај на XIV век.⁴⁵ Треба да се напомене дека во рамки на византиското сликарство во Охрид и Охридско, единствено во Св. Јован Богослов – Канео има допојасна претстава на св. Климент.⁴⁶ Тука треба да се напомене дека допојасна претстава на Св. Климент има и во рамки на композици-

⁴⁰ Ibidem, 242.

⁴¹ Грозданов 1966, 101–109, 106.

⁴² Грозданов 1968, 105.

⁴³ Жура 2013, 32; Грозданов 2016, 242.

⁴⁴ Грозданов 2016, 244–245; Жура 2013, 32; Јован Теоријан е автор на фрескосликарството во: црквата Мали Свети Врачи во Охрид, втор кат на нартекс и ексонартексот (Григоријева галерија) на Св. Софија во Охрид, Св. Никола во Љуботен и Св. Богородица во Матејче–Димитрова 2008, 83–97.

⁴⁵ Жура 2013, 32; Грозданов 2004, 51–64, 55; Грозданов 1983, 72, 107.

⁴⁶ Ibidem, 50–51.

јата/претставата на Кесарот Дука и син му Димитрија, пришто Св. Климент е насликан во сегмент од небо како ги благословува благородниците, оваа фреска потекнува од црквата Св. Пантелејмон на Плаошник и датирана е во XIV век.⁴⁷ Од XIV век сите други претстави на св. Климент во охридско–струшкиот регион се насликани во цел раст. Во пошироките простори на Македонија и Балканот се евидентирани и други допојасни претстави на овој светител, сите од XIV век, како што Ц. Грозданов наведува во текот на тој век остварен е најширок продор на Климентовите портрети во средишните делови на Балканот.⁴⁸ Допојасни претстави на Климент се евидентирани во: Кралевата црква (1314) во манастирот Студеница,⁴⁹ Св. Никита во Бањани (1320),⁵⁰ црквата Богородица Одигитрија во манастирскиот комплекс на Пеќската патријаршија (втора четвртина на XIV век),⁵¹ св. Богородица – манастир Матејче (1348–1352),⁵² и Св. Андреја на Матка (1389).⁵³ Во поствизантискиот период се појавуваат повеќе допојасни претстави на овој светител на територијата на Македонија меѓу кои ние како најрепрезентативни ќе ги одвоиме следните: Сите Свети во село Лешани (1451/52),⁵⁴ Св. Богородица Матка (1496/97),⁵⁵ Св. Никола Болнички (1480/81),⁵⁶ Св. Никола во село Пласница (1484),⁵⁷ претставата на северната страна на протезисот на црквата Св. Никола во Топличкиот манастир (1537).⁵⁸ Допојасното претставување на св. Климент во Пештани најверојатно се должи до фактот што црквата има мал и неправилен ентериер, за разлика од црквата Св. Атанасиј

⁴⁷ Грозданов 2016, 53–56.

⁴⁸ Грозданов 1981, 79–96. 90.

⁴⁹ Ibidem, 81; Бабић 1987. 130.

⁵⁰ Светителот е сигниран како св. Климент Римски, но Ц. Грозданов наведува сека се работи за претстава на св. Климент Охридски. Види повеќе: Марковић 2015. 149; Грозданов 1981, 79–96.

⁵¹ Ibidem, 84.

⁵² Димитрова 2002, 121.

⁵³ Грозданов 1981, 88.

⁵⁴ Суботиќ 1980, 69–76; Димитрова 2020, 23.

⁵⁵ Димитрова, et.al 2011, 183–200; Николовска –Расколкоска 2004, 475–482.

⁵⁶ Грозданов 1983, 91–92.

⁵⁷ Ibidem, 94.

⁵⁸ Ibid., 100–101; Јехона С. Јанчевска наведува дека претставата го нема епитетот „Охридски“, и е слична со претставата во црквата Св. Богородица Музевики (Св. Мина) во Костур (по 1532 година), притоа се отвара можност за помисла дека се работи за претстава на анкирскиот епископ св. Климент. Втората претстава во Топличкиот храм е во припратата, св. Климент има епитет „Охридски“ и облечен во монашка одежда. Јанчевска Спахиу 2021, 63, 261.

кадешто зографот имал можност да го наслика св. Климент во првата зона. Зографот на пештанскиот храм несомнено ја познавал иконографијата на Климент, имал сликарство искуство и бил запознаен со неговиот лик и дело, што дополнително се потврдува со портретот на св. Наум кој не го среќаваме во ниедна друга пештерска црква.

Рожество на Богородица, манастир Калишта – пештерната црква се наоѓа во манастирот Калишта, недалеку од црквата Св. Атанасиј. Во малиот храмов ентериер се насликани: стоечки светители (св. Никола, св. Петар Александриски итн) и сцените на Големите празници (меѓу кои е вметната и Тајната вечера). Во лунетата на северниот сид се насликани две фигури во проскинеза една спрема друга. Едната фигура во науката е прифатено дека се работи за претстава на св. Кирил, но се уште се дебатира за другата фигура, една претпоставка е дека е св. Методиј,⁵⁹ а другата е дека се работи за претстава на св. Климент.⁶⁰ Фигурата од десната страна е облечена во полиставрион и омофор декориран со црвени крстови, поголемиот дел од претставата е оштетен, пред него држи отворен свиток испишан со старословенски букви. Од тоа што може да се забележи фигурата има долга бела брада и кратка бела коса, при тоа може да се забележи и широко чело. Ваквата иконографија несомнено говори дека оваа фигура е св. Климент. Св. Кирил и св. Климент како учител и ученик се претставени како активно да учествуваат во Светата Литургија. Ова е единствената ваква претстава на Балканот.⁶¹ Во панданство, св. Климент и св. Кирил се претставени во црквата св. Богородица на Матка, кадешто Климент е насликан во втората зона на северниот сид на олтарот, а негов пандан од другата страна е светител со сигнатура Кирил Филозоф, но носи капа карактеристична за св. Кирил Александриски.⁶² За потврда дека претставата во манастирот Калишта е на св. Климент треба да се разгледаат примерите кои претходно ги обработивме во овој труд, зашилената долга брада, широкото чело и седата коса можат да се видат и во другите цркви во овој труд, а дополнително и во сите цркви каде што е насликан овој светител. Ова сликарство потекнува од поствизантискиот период. Според Г. Жура потекнува од XVI век,⁶³ а според Ц. Грозданов од крајот на XVI или, можеби, од почетокот на XVII

⁵⁹ Балабанов, Николовски, Корнаков 2010, 242.

⁶⁰ Жура 2013, 22.

⁶¹ Ibidem, 23.

⁶² Николовска –Расколоска 2004, 477; Димитрова, et.al 2011, 195.

⁶³ Жура 2013, 23.

век.⁶⁴ Важно е да се напомене дека во дел од XVI век т.е. 1523 до 1550 година, на охридскиот архиепископски престол бил Прохор, кој бил голем познавач и покровител на литературата и уметноста. Околу датацијата на овој фрескоживопис не би влегувале во елаборирање. Значајно е да се напомене дека сликарството во олтарот, потекнува од крајот на XVIII и почетокот на XIX век, и е дело на зографите Јован и Ангеле.⁶⁵ Во охридско-струшкиот регион поточно околу Охридското езеро во Македонија постојат уште неколу пештерски цркви во кои нема претстави на св. Климент, тоа се: Св. Спас кај селото Вишни (крај на XIV или почеток на XV век), Св. Еразмо во близина на Охрид (XIII и XVIII век), Св. Богородица кај селото Велгошти (фрагменти од живопис од XIV век), Св. Стефан на локалитетот Панцир (XV век), Св. Никола кај селото Љубаништа (последни децении на XIV век) и Воведение на Богородица во карпите под црквата Св. Јован Богослов – Канео (фрагменти од фрески од крајот на XIV век).⁶⁶ Поголемиот дел од овие цркви се во лоша состојба и со скромно зачуван фрескоживопис.

Преку досегашните анализи може да се заклучи дека претставите на св. Климент во пештерните цркви немаат стандардно позиционирање, поставувањето на претставата се должи до просторот на самата црква. Па така во Радожда, претставата се наоѓа на западниот сид; во Св. Атанасиј кај манастирот Калишта се наоѓа на јужниот сид; Св. Богородица кај Пештани повторно се наоѓа на јужната страна и во Рождество на Богородица во манастирот Калишта се наоѓа на северниот сид. Во сите четири цркви, св. Климент е облечен како епископ, со фелон, омофор и епитрахил, единствено во манастирот Калишта е облечен во полиставрион. За жал во две од четирите цркви (Св. Атанасија кај манастирот Калишта и св. Архангел Михаил во Радожда) ликот е целосно уништен, во Св. Богородица во Пештани и во Рождество на Богородица манастирот Калишта ликот е зачуван, но двете претстави се од различен временски период од XIV и XVI век. Покрај тоа, физиономијата на ликот на овој светител претпоставуваме дека немало некои големи измени во другите цркви каде што ликот е уништен. Од четирите портрети на светителот, има три претстави во целосен раст и една допојасна претстава која се наоѓа во Пештани, но како што погоре напоменавме ова најверојатно се должи до немањето простор во првата зона поради неправилната внат-

⁶⁴ Грозданов 1970, 340.

⁶⁵ Жура 2013, 23.

⁶⁶ Ibidem, 23–31, 32–33.

решност на пештерата, па зографот одлучил да го претстави допојасно со св. Наум.

Ваквото истражување придонесува до обелоденување на важноста на св. Климент за населените места на крајбрежјето на Охридското езеро, но и за Македонија. Со овој труд потврдуваме дека и во најмалите светилишта на Охридската архиепископија – пештерни цркви, има портрети на св. Климент. Овој светител бил насликан во мали и големи храмови, неговиот портрет го овековечиле: средновековните византиски зографи од нашата територија (Михаил и Евтихиј, Јован Теоријан итн), анонимните поствизантиски зографи, Дичо Зограф во XIX век, Димитар Андонов Папрадишки на крајот на XIX век и почетокот на XX, па и модерните/современите македонски сликари како Димитар Кондовски. Ова говори дека ликот на св. Климент бил и ќе биде инспирација за уметниците од Македонија.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Балабанов, Коста. Николовски, Антоние, Корнаков, Димитар, *Споменици на културата на Македонија*. Каламус, Скопје, 2010.
- Бабић, Гордана. *Краљева црква Студеница*. Просвета, Београд, 1987.
- Грозданов, Цветан. *Портрети на светителите од Македонија од IX – XVIII век*. РЗЗСК, Скопје, 1983.
- Грозданов, Цветан. *Охридско сидно сликарство од XIV век*. Матица, Скопје, 2016.
- Грозданов, Цветан. „Сидното сликарство и иконописот во струшкиот крај“, *Струга и струшко: историја, стопанство, култура, уметност, образование, здравство, физичка култура* (1970), 335 – 347.
- Грозданов, Цветан. „О портретима Климента Охридског у охридском живопису XIV века“. *Зборник на ликовни уметности 4* (1968), 101 – 119.
- Грозданов, Цветан. „Постарите портрети на Свети Наум Охридски“. *Свети Наум Охридски*, (2004).
- Грозданов, Цветан. „Портретите на Климент Охридски во средновековната уметност“. *Словенска писменост: 1050 – годишнина на Климент Охридски* (1966), 101 – 109.
- Грозданов, Цветан. „Портретите на Климент Охридски од XIV век надвор од Охрид“. *ГЗФФ 33* (1981), 79–96.
- Димитрова, Елизабета, et al. *Матка: културно наследство*, Данте, 2011.

- Димитрова, Елизабета. „Dimensio Sacra: за просторните вредности на композицијата во сликаните програми на Теоријановото ателје“. *Патримониум* 3 – 4 (2008), 83–97.
- Димитрова, Елизабета. *Црквата Свети Андреја*. Каламус, Скопје, 2020.
- Жура, Гоце. *Пејтерски цркви: охридско крајбрежје*. Матица, Скопје 2013.
- Зајковски, Драган. *Христијанството во Македонија: седум слова за почетоците и етаблирањето*. ИНИ, Скопје, 2017.
- Јанчевска, Спахиу, Јехона. *Црквата Свети Никола во Топличкиот манастир*. Каламус, Скопје, 2021.
- Коруновски, Сашо, Димитрова, Елизабета. *Византиска Македонија: Историја на уметноста на Македонија од IX до XV век*. Просветно дело, Скопје 2006.
- Кузман, Паско, Димитрова, Елизабета. *Охрид: sub specie aeternitatis*. Данте, Охрид, 2010.
- Марковиќ, Миодраг. *Свети Никита код Скопља: садужбина краља Милутина*. Службени гласник, Београд, 2015.
- Поленаковиќ, Харалампие. *Творците на словенската писменост*. Мисла, Скопје 1985.
- Ристов, Јован (ед.). *Пејтерна црква св. Архангел Михаил – Радожда*. РЗЗСК, Скопје 2004.
- Расколоска – Николовска Загорка. „Портретот на св. Климент Охридски од Матка“. *Средновековна уметност во Македонија* (2004), 475 – 482.

Vladimir TANEVSKI
MA in Archaeology

DEPICTIONS OF SAINT CLEMENT IN THE CAVE CHURCHES ON THE SHORELINE OF LAKE OHRID

(summary)

The patron saint of the city of Ohrid, Macedonia and the Macedonian Orthodox Church – St. Clement is depicted in many churches on the territory of Macedonia. He is one of the most venerated saints of the Macedonian people. St. Clement was one of the most prominent disciples of Saints Cyril and Methodius. During his missions, he founded the Ohrid Literary School, the oldest such school in Macedonia. According to the archbishop of Ohrid - Teophylact of Ohrid, St. Clement in his school he taught some 3,500 disciples in the Slavonic language. He died in 916 and he was buried in the grave which he himself prepared, in his endowment the monastery Saint Panteleimon on Plaoshnik in Ohrid.

The oldest depiction of Saint Clement dates back to the XIth century, and it is located on the south wall of the diaconicon of the church St. Sophia in Ohrid. The Saint is depicted as a bishop, dressed in long chiton, above which he has phelonion and omophorion.

This article analyzes the depictions of Saint Clement in the following churches: Holy Archangel Michael in the village of Radozda, Saint Athanasius near the monastery of Kalishta, The Church of the Virgin Mary near the village of Peshtani and The Church of Virgin Mary in the Kalishta monastery.

The church dedicated to Archangel Michael is located in the cliffs high above the village of Radozda and Lake Ohrid. St. Clement is depicted on the western wall of the church, the depiction dates back to the XIII and XIV century. Both depictions are badly damaged. The XIII century depiction or layer, was discovered during the conservation project in 2003, when several frescoes from the XIIIth century were found, the most beautiful of them is the scene depicting the Miracle at Chonae. The XIII century depiction of this saint is the fourth example from that century, after the depictions from the churches: St. Nicholas in the village of Manastir (1217), St. John the Theologian at Kaneo (70s - 80s of the XIII century) and the church of the Virgin Peribleptos (1295).

The church dedicated to the Bishop of Alexandria – Saint Athanasius is located near the Kalishta Monastery. The frescoes in this church date back to the XIV century. The depiction of Saint Clement is located on the south wall between the iconostasis and the door. The Saint is depicted wearing bishop's vestments: chiton, phelonion, richly decorated epitraction and omophorion. The face of the saint is badly damaged.

In the church of the Holy Virgin is located near the village of Peshtani, Saint Clement is depicted as a bust on the south side in the church. Saint Clement is dressed in phelonion above which he has omophorion decorated with crosses. The frescoes in this church date back to the sixties of the XIVth century. It is interesting to note that the fresco ensemble in this cave church is the largest in such church in the region of Ohrid. In the church there is also a depiction of Saint Naum, another disciple of Saints Cyril and Methodius, who died in 910, and is buried in today's Saint Naum Monastery build on top of Saint Naum's endowment.

In the church of the Birth of the Holy Virgin in the Kalishta monastery, Saint Clement is depicted on north wall, under a lunette, together with his teacher Saint Cyril. Both are depicted in proskynesis one towards another, as they are actively participating in the Holy Liturgy. The depiction of Saint Clement is badly devastated, it can be seen that he is depicted wearing bishop vestments: polystavrion and omophorion decorated with red crosses. According to the researchers the frescoes in this church date to the XVIth or XVIIth century, the period of post-byzantine art.

Saint Clement is undoubtedly one of the most depicted saints in the churches in Macedonia. From ten cave churches on the shoreline of Lake Ohrid, depictions of this saint can be found in the four churches that were analyzed in this article. It is important to note that the four churches analyzed in this article are most preserved, while the other six are in a bad condition and only fragments of fresco decoration remains.

ИЛУСТРАЦИИ

Сл. 1. Црквата Свети Архангел Михаил во селото Радожда (фото: В. Таневски)

Сл. 2. Претставата на Св. Климент во Свети Архангел Михаил во селото Радожда
(фото: В. Таневски)

Сл. 3. Претставата на св. Климент во Св. Атанасиј – Калишта (фото: В. Таневски)

Сл. 4. Претставата на св. Климент во Св. Богородица - Пештани

Сл.5. Фрескоживопис во внатрешноста на црквата Св. Богородица – Пештани
(фото: П. Велков)

Сл. 6. Претставата Св. Кирил и св. Климент во Рождество на Богородица
(Извор: Г. Жура, Пештерските цркви во охридско–преспанскиот регион
(Р. Македонија, Р. Албанија, Р. Грција)

